

บทที่ ๒

การบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท

ในพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทนั้นพระโพธิสัตว์ คือบุคคลผู้บำเพ็ญบารมีธรรมอุทิศตนช่วยเหลือสัตว์ผู้มีความทุกข์ยากและจะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต เพื่อช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้พ้นทุกข์และได้เข้าถึงพระนิพพาน การดำเนินชีวิตของพระโพธิสัตว์ เป็นไปเพื่อบำเพ็ญบารมีเพื่อตนและเป็นการเสียสละช่วยเหลือผู้อื่นไปพร้อม ๆ กัน การกระทำทุกอย่างนี้ดำเนินไปได้ด้วยความรักความปรารถนาในพระพุทธภาวะ อันเป็นความหมายของพระโพธิสัตว์

๒.๑ ความหมายของบารมี

คำว่า“บารมี”ที่ปรากฏในพระไตรปิฎกตามพระสูตรต่างๆ แต่เดิม หมายถึงความเป็นเลิศเป็นของปัจเจกบุคคล ไม่ได้เน้นเฉพาะว่าต้องเป็นความเป็นเลิศในทางพุทธศาสนาต่อมามีการใช้มากขึ้นในพุทธศาสนามีความหมายเปลี่ยนเป็นความเป็นเลิศในการปฏิบัติธรรม และในที่สุดก็ได้เจาะจงว่าเป็นบารมี หมายถึง ความเป็นเลิศที่สุดในการปฏิบัติธรรมเป็นการดับสันเหงาสะกิเลสแต่ความหมายนี้ก็ยังไม่แพร่หลาย ส่วนใหญ่จะใช้ในความหมายว่าเป็นความเป็นเลิศในการปฏิบัติธรรม ฉะนั้นคำว่า “บารมี”^๑ จึงหมายถึงปฏิปทาอันยอดเยี่ยม คุณธรรมที่ประเสริฐปฏิบัติอย่างยิ่งยวดคือความดีที่บำเพ็ญอย่างพิเศษเพื่อบรรลุซึ่งจุดหมายอันสูง เช่นความเป็นพระพุทธเจ้าและความเป็นมหาสาวก เป็นต้น

คำว่า“บารมี”^๒ สันนิษฐานว่ามาจากศัพท์เดิมว่า“ปรม”ลง ณ ปัจจัย ในรากาหิตัตถิได้ศัพท์ว่าปารมี แล้วลง อี อิตถิลิงค์ อีกที เป็นปารมี คำว่า “ปรม” ที่เป็นต้นศัพท์ของคำว่า ปารมีตามแบบสัททหนยะ ที่เก่าที่สุดในเถรวาทปรากฏอยู่ในจรียาปิฎกอรรถกถาของพระธรรม ปาละ ท่านวิเคราะห์ความหมายไว้ คือ ผู้เลิศ ยังให้เต็ม อย่างยิ่ง และประเสริฐคำว่า“บารมี” ตามรูปศัพท์ ตามที่มีผู้แสดงความคิดเห็นทั้งในคัมภีร์และหนังสือทางพุทธศาสนาต่างๆ ไว้มากมาย แต่ผู้วิจัยมุ่งจะศึกษาถึงความหมายของ “บารมี” ตามความหมายในคัมภีร์จรียาปิฎก ดังนี้

คัมภีร์มัชฌิมนิกาย มีหลายพระสูตรที่กล่าวถึงความหมายของ บารมี เช่นสคารวสูตร ใช้คำว่าบารมี ในความหมายว่า เป็นเลิศ ถึงที่สุดในพระพุทธศาสนาใน สคารวสูตร หรือ สังคารวสูตร ในมัชฌิมนิกายกัถกกล่าวอธิบายว่า “ บารมี คือความเป็นเลิศเป็นที่สุดแห่งอภิญาในทิวรรุ

^๑พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์,พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร : เอส.อาร์.พรินต์ติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด,๒๕๔๘), หน้า ๒๓๘.

^๒ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๐๕/๕๔๓.

ธรรมดั่งที่พระพุทธองค์ทรงตรัสกับภราทวาชะว่าภราทวาชะ เราย่อมกล่าวความต่างกัน(แยกประเภท)ของสมณพราหมณ์ทั้งหลาย ผู้บรรลุความเป็นเลิศ (บารมี) อันเป็นที่สุดแห่งอภิญญาในทิวฏฐธรรมแล้วย่อมปฏิบัติ คือ ยอมรับซึ่งอาทิพรหมจรรย์ บางพวกเป็นผู้ฟังตามกันมา เหมือนพราหมณ์ทั้งหลายผู้ทรงไตรวิชชา สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง เป็นผู้บรรลุความเป็นเลิศอันเป็นที่สุดแห่งอภิญญาในทิวฏฐธรรมแล้ว รู้เฉพาะซึ่งอาทิพรหมจรรย์ เพราะสักว่าศรัทธาเหมือนพวกนักตริกตรอง นักไคร์ครวญสมณพราหมณ์ทั้งหลายพวกหนึ่ง เป็นผู้บรรลุความเป็นเลิศอันเป็นที่สุดแห่งอภิญญาในทิวฏฐธรรมแล้ว ด้วยความรู้ยิ่งแล้วซึ่งธรรมด้วยตนเองนั้น ในธรรมทั้งหลายอันไม่ได้ฟังกันมาก่อน ย่อมรู้เฉพาะซึ่งอาทิพราหมณ์ เราย่อมเป็นผู้หนึ่ง แสดงให้เห็นว่าสมณพราหมณ์ทุกคนล้วนบรรลุความเป็นเลิศตามลัทธิของตน ให้คำว่า “ทิวฏฐมภาภิญญาโวसानปรามิปฺปตฺตา” ผู้ถึงแล้วซึ่งความเป็นเลิศ คือถึงความเป็นที่สูงสุดแห่งอภิญญา ในปัจจุบัน”

คำว่า “บารมี” หมายถึง ความเป็นที่สูดอภิญญาในปัจจุบันในพระสูตรกล่าวว่า อภิญญาโวसान หมายถึง ที่สุดแห่งความรู้ผลสุดท้าย ผลเลิศที่สุด ตามคติของพราหมณ์แต่ละนิกาย มิได้หมายถึงผลสุดท้ายทางพุทธศาสนา เห็นได้จากการที่พระพุทธองค์ตรัสถึงสมณพราหมณ์ว่าเพราะเป็นผู้เรียนฟังกันมาตามคัมภีร์เหมือนกับผู้ที่รู้ ไตรวิชชา คือ พระเวท ๓ และเพราะเป็นตริกตรองเอาเอง ซึ่งพระพุทธเจ้าไม่ทรงยกย่องทรงให้พิจารณาด้วยตนเอง พระพุทธเจ้าทรงย้าถึงบารมีในทิวฏฐธรรม คือ ทรงย้าธรรมเนียมปฏิบัติในปัจจุบัน ไม่ใช่การสะสม จากอดีต หรือรอที่จะรับผลในอนาคต เป็นเรื่องที่เป็นในปัจจุบัน และให้ผลในปัจจุบัน^๓

คำว่า บารมีในคัมภีร์อุปทาน ในคัมภีร์อุปทานเป็นคัมภีร์ที่ ๑๔ ในขุททกนิกาย กล่าวถึงความหมายของคำว่า“บารมี” ตามทปฺรากฏในคัมภีร์อุปทานพุทธวงศ์ และจรียาปิฎกต่างจากความหมายในระยะต้น เพราะในคำว่าบารมี ในระยะต้นนี้ หมายถึง “ผลเลิศ” หรือ“ผลสุดท้าย”หมายถึงคุณธรรมหลายอย่างที่พระโพธิสัตว์พึงบำเพ็ญเพื่อนำไปสู่ การบรรลุพระโพธิญาณเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าหรืออาจจะกล่าวได้ว่า เป็นหนทางไปสู่ผลสุดท้าย คือ พระโพธิญาณและหนทางนี้ไม่ใช่หนทางที่ใครจะปฏิบัติก็ได้แต่เป็นหนทางเฉพาะพระโพธิสัตว์ในพุทธาปทานพระพุทธเจ้าได้ทรงประกาศว่าพระองค์เป็นธรรมราชาผู้สมบูรณ์ ด้วยบารมี ๓๐ ทศ และได้ทรงอธิบายกว้างๆ ว่า“เราให้แล้ว ซึ่งทานอันควรให้บำเพ็ญศีลโดยไม่เหลือไปแล้วสู่เนกขัมมบารมี เป็นผู้บรรลุแล้วซึ่งพระสัมโพธิญาณอันอุดม กระทำความเพียรอันสูงสุด ไปแล้วสู่ขันติบารมี เป็นผู้บรรลุแล้ว ซึ่งพระสัมโพธิญาณอันอุดม เราเป็นผู้มีใจเสมอในอารมณ์ทั้งปวงคือในลาภความเสื่อมลาภในสุขทุกข์ในสรรเสริญนินทา เป็นผู้บรรลุพระสัมโพธิญาณอันอุดม”^๔

^๓ม.ม. (ไทย) ๕/๕๐๕/๒๐๓.

^๔ม.ม. (ไทย) ๕/๕๐๕/๒๐๑.

^๕ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๗๗/๑๒.

ความหมายของบารมีแสดงให้เห็นว่า “บารมี” ได้เปลี่ยนความหมายจาก ความเป็นเลิศที่สุดในการปฏิบัติธรรม คือการพ้นอาสวะทั้งปวงมาเป็นธรรมที่พึงบำเพ็ญ ปฏิบัติให้ถึงที่สุด เพื่อจะได้บรรลุสัมโพธิญาณอันอุดม ข้อสังเกต คือ กริยาที่ใช้ประกอบคู่กับคำว่า บารมี บางตัวได้เปลี่ยนจาก คม ธาตุหรือ อาป ธาตุ เป็น ปุร ธาตุ ในความ “เต็ม และ ใช้ในรูปเหตุกัตตุจาก แปลว่า “ทำให้เต็ม” แต่บางตัวก็ยังใช้ คม ธาตุ เช่นเคย ฉะนั้น ถือได้ว่ายังรักษาความหมายเดิมที่ว่า “ความเป็นเลิศ” อยู่บ้าง คือความเป็นเลิศในเชิงขมมะในขันติ เป็นต้นความหมายของบารมีในคัมภีร์พุทธวงศ์ คำว่า “บารมี” ที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธวงศ์อาจกล่าวได้ว่า “นอกจากจะได้คำว่า บารมี ในความหมายถึงคุณธรรม ๑๐ อย่างที่พระโพธิสัตว์บำเพ็ญเพื่อการเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตแล้ว คัมภีร์พุทธวงศ์ยังมีความหมายของคำว่าบารมีว่า “เป็นเลิศ” เหมือนในคัมภีร์ระยะต้น ดังตอนที่พระพุทธเจ้าทรงเล่าถึงเมื่อทรงเป็นพราหมณ์มีนามว่าสุเมธ และมาณพ มีนามว่าโชคติบาล ตามลำดับว่ามีวิชาความรู้ดังนี้ “เราเป็นผู้เล่าเรียนทรงไว้ซึ่งมนต์เป็นผู้ถึงฝั่งแห่งพระเวททั้งสาม ถึงแล้วซึ่งความเลิศ (บารมี) ความหมายของบารมีในคัมภีร์จริยาปิฎก ได้กล่าวถึงบารมีไว้มากมายมีทั้งเหมือน และแตกต่างจากคัมภีร์อุปทาน และพุทธวงศ์ ความคิดเหมือนกัน คือ บารมีเป็นพุทธกรณธรรมคือธรรม ๑๐ อย่าง ซึ่งนำไปสู่การถึงพระโพธิญาณ และเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต บารมีแต่ละอย่างแบ่งออกเป็น ๓ ชั้น คือบารมี อุปบารมี และปรมัตถบารมี รวมกันมี ๓๐ อย่าง แต่ไม่มีคำอธิบายที่ชัดเจน เพียงแสดงให้เห็นถึงการบำเพ็ญบารมีโดยลำดับ คือ จากการบำเพ็ญง่ายไปหาการบำเพ็ญยากขึ้นดังนั้นความหมายของบารมีในจริยาปิฎกนี้ จึงหมายถึงการบำเพ็ญพุทธกรณธรรม ๑๐ ให้ครบบริบูรณ์ แต่ไม่ได้กล่าวถึงความเป็นเลิศเหมือนในคัมภีร์ต่างๆ นอกจากนี้ ยังมีพระนิพนธ์และท่านผู้รู้อื่นๆ ได้กล่าวความหมายของบารมีไว้ ดังนี้

สมเด็จพระมหสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงนิพนธ์ ได้ทรงนิพนธ์ไว้ในธรรมวิภาคปริจเฉทที่ ๒ ให้ความหมายคำว่า “บารมี” สันนิษฐานว่าออกจากศัพท์ ปรม แปลว่า คุณสมบัติ หรือปฏิบัติอันยอดเยี่ยม ดังผู้ที่จะได้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทุกพระองค์จะต้องบำเพ็ญเป็นพระโพธิสัตว์ เมื่อบารมีเหล่านี้เต็มจึงได้ตรัสรู้ บารมีเหล่านี้กระจ่างแล้วโดยมาก บารมีเหล่านี้ท่านแจกออกเป็น ๓ หมวด คือ บารมี อุปบารมี ปรมัตถบารมี รวมเป็นบารมี การสละอวัยวะจัดเป็นทานอุปบารมี การสละชีวิตจัดเป็นทานปรมัตถบารมี^๖

สุเขาว์ พลอยชุม ได้กล่าวถึงบารมีไว้ว่า ศัพท์ ว่า “ปรมี หรือเรียกในภาษาไทยว่า บารมีท่านว่ามาจากศัพท์ว่า ปรม ที่แปลว่า อย่างยิ่ง หรือยิ่ง คงมุ่งถึงทางไป หมายความว่าดำเนินไปในทางดียิ่งขึ้นโดยลำดับ คำว่า บารมี จึงเป็นการสร้างความดีของพระพุทธเจ้าเมื่อยัง

^๖ ชุ.อุ. (ไทย) ๑/๑๒๔/๔๖.

^๗ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ธรรมวิภาค ปริจเฉทที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร:โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๐๙.

ไม่ได้ตรัสรู้เป็นพระโพธิสัตว์อยู่ ได้ทรงบำเพ็ญพระบารมีมาโดยลำดับ จนในที่สุดได้บำเพ็ญบารมี อย่างสูงสุดก็ได้บรรลุปรมาตตประโยชน์ คือ ประโยชน์อย่างยิ่ง”^๔

สรุปได้ว่า จากการศึกษาความหมายดังที่กล่าวมานั้น ทำให้เราเข้าใจได้ว่า บารมีในที่นี้หมายถึง“ความเป็นเลิศ” แห่งพระสาวก คือพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ ซึ่งมีความเป็นเลิศกว่าสาวกทั้งปวง แสดงถึงความสำคัญของบารมี มีปรากฏมากมายในพระไตรปิฎก ที่นำมากล่าวไว้ข้างต้นนั้นเป็นตัวอย่างเพียงเล็กน้อยที่แสดงให้เห็นลักษณะคำสอนของพระพุทธเจ้าที่ทรงตรัสถึงบารมีไว้มากในคำสอนของพระองค์ คำว่าบารมี ที่ปรากฏในพระไตรปิฎกนั้น ใช้ในความหมายคล้ายคลึงกันหมายถึงความเป็นเลิศ แสดงว่าคำ นี้มีการประกอบรูปศัพท์มาจากคำว่า“ปรมา” แต่ความหมาย ที่ว่าเป็นเลิศนั้นได้ใช้แตกต่างกัน ในพระสูตรต่างๆ ๓ แบบ คือ (๑) ตามความหมายดั้งเดิมที่สุด บารมี หมายถึงความเป็นเลิศในอะไรก็ได้ และเป็นคุณสมบัติของผู้ใดก็ได้ไม่จำกัดว่าจะต้องเป็นความเป็นเลิศในทางพระ-พุทธศาสนา (๒) ต่อมาคำว่า บารมี ได้ใช้มากขึ้นในพุทธศาสนา แต่มีความหมายเพียงความเป็นเลิศในการปฏิบัติธรรมชั้นตอนหนึ่ง และ (๓) ในที่สุดความหมายของ คำว่า บารมีได้ขยายเจาะจงจำเพาะถึงความเป็นเลิศที่สุดในการปฏิบัติธรรมในพุทธศาสนา คือ การดับสิ้นแห่งอาสวกิเลส ดังสำนวนที่ใช้ คืออภิญญา ไวสาณปารมิปุตตา

๒.๒ ลักษณะของบารมี

ลักษณะของบารมีนั้นผู้วิจัยมุ่งจะกล่าวถึงลักษณะบารมี ๑๐ ประการ แต่ละบารมีมุ่งไปในการเป็นเครื่องช่วยให้ผู้ปฏิบัติสามารถบรรลุพระสัมมาสัมโพธิญาณ เพื่อประโยชน์ของสังคม บารมีทั้งหลายมีลักษณะร่วมกัน คือการช่วยเหลืออนุเคราะห์ผู้อื่น มีรส คือ การกระทำ ความช่วยเหลือ (อุปการะ) ผู้อื่นหรือรสคือความไม่หวั่นไหว สภาพที่ปรากฏ คือ การมุ่งความช่วยเหลือผู้อื่นหรือสภาพที่ปรากฏ คือความเป็นพระพุทธรเจ้า และมีพื้นฐานคือ มหากรุณาหรือมีพื้นฐาน ในขุททกนิภายชาดกได้กล่าวถึงการบำเพ็ญบารมี ๑๐ ประการ” มีรายละเอียด ดังนี้ (๑) ทานบารมี คือ เจตนาที่จะบริจาคตนเองและอุปการณ์ต่างๆ โดยมีความกรุณาและอุบายโกศล (ปัญญา) กำกับอยู่มีลักษณะคือ การบริจาค มีรส คือการจัดโลภะในไทยธรรมมีความปรากฏ คือ ความไม่ยึดติด มีพื้นฐานคือ วัตถุที่ควรบริจาค” (๒) ศีลบารมี คือ ความประพฤติทางกาย วาจา ที่มีความกรุณาและอุบายโกศลกำกับอยู่ด้วยการงดเว้นสิ่งที่ไม่ควรกระทำและความตั้งใจ กระทำสิ่งที่ควรกระทำเป็นต้น มีลักษณะคือ การสมาทานมีรส คือ การทำลายความทุกข์ มีรสคือ

^๔สุชาวี พลอยชุม, ธรรมานุกรม, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๒๗), หน้า ๓๓.

^๕พระเทพเวที(ประยุทธ์ ปยุตโต),พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, (กรุงเทพมหานคร :บริษัทด้านสุทธาการพิมพ์จำกัด, ๒๕๓๑), หน้า ๔๓-๔๔.

ความไม่มีโทษ มีสภาพที่ปรากฏคือ ความเป็นของสะอาดมีพื้นฐานคือ หิริโอตตปปะ^{๑๐} (๓) เนกขัมมบารมี คือ การมีจิตคิดออกจากกามและภพ อันมีการเห็นโทษของกามและภพทั้งหลาย ก่อน โดยมีความกรุณาและอุบายโกศล กำกับ มีลักษณะคือการออกจากกามและภพ มีรสคือ การอบรมประกอบด้วย อนิจจตา ทุกขตา และอนัตตา (๔) ปัญญาบารมี คือ ความรู้สึกลักษณะทั่วไปและลักษณะพิเศษของธรรมทั้งหลายโดยมีความกรุณาและอุบายโกศล กำกับ มีลักษณะคือ ความเห็นแจ้งแทงตลอดสภาวะตามความเป็นจริง หรือการเห็นแจ้งแทงตลอดอย่างไม่ผิดพลาด มีรสคือ ความโอภาสในวิสัยเพียงดังประทีปสภาพที่ปรากฏคือ ความไม่หลง มีพื้นฐานคือ สมานิหรืออริยสัจ ๔ (๕) วิริยบารมี คือ การขวนขวายที่จะกระทำประโยชน์ต่อผู้อื่นด้วยกาย และใจ โดยมีความกรุณาและอุบายโกศล กำกับ มีลักษณะคือ ความพยายาม มีรส คือ ความอุปลัมภ มีสภาพที่ปรากฏคือ การไม่ย่อหย่อน พื้นฐานคือ เรื่องที่เริ่มทำให้มีวิริยะ หรือความสังเวช(๖) ขันติบารมี คือ การเกิดของจิต (ความตั้งใจ) ที่จะอดทนต่อความผิดอันสัตว์ทั้งหลายกระทำแล้ว มีความไม่โกรธเป็นใหญ่ โดยมีความกรุณาและอุบายโกศล กำกับ มีลักษณะคือ ความข่ม มีรสคือ ความอดทนต่อทั้งสิ่งที่น่าพอใจและไม่น่าพอใจ สภาพที่ปรากฏคือความอดกลั้น หรือความไม่โกรธ มีพื้นฐาน คือ ความเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง (๗) สัจจบารมี คือ การไม่กล่าวคลาดเคลื่อนจากความจริง มีการเว้นกล่าวบางอย่างเป็นต้นโดยมีความกรุณาและอุบายโกศล กำกับ มีลักษณะคือ การกล่าวไม่ผิดจากความจริงมีรสคือ การกระทำภาวะตามเป็นจริงให้แจ่มแจ้ง สภาพที่ปรากฏคือ ความดีความถูกต้อง มีพื้นฐาน คือความเป็นผู้ยินดีในธรรมอันงาม (๘) อธิษฐานบารมี คือการตั้งมั่นสมาทานอย่างไม่หวั่นไหว คือ ความตั้งมั่นที่เป็นไปในอาการต่างๆ อันกำกับด้วยความกรุณาและอุบายโกศล กำกับมีลักษณะคือการตั้งมั่นในโพธิสมภารทั้งหลาย มีรส คือ การขมขจัดปฏิบัติของโพธิสมภารทั้งหลายเหล่านั้น สภาพที่ปรากฏคือ ความไม่หวั่นไหวในที่นั้นมีพื้นฐาน คือโพธิสมภาร (๙) เมตตาบารมี คือมีจิตใจไม่ประทุษร้าย มีความปรารถนาที่จะนำประโยชน์สุขมาให้แก่โลกอันมีความกรุณาและอุบายโกศล กำกับ มีลักษณะคือ ความเป็นไปเพื่อประโยชน์ มีรส คือการนำมาซึ่งประโยชน์เกื้อกูล มีรส คือ การนำออกซึ่งความอาฆาตเบียดเบียน สภาพที่ปรากฏคือ ความน่ายรัก มีพื้นฐาน คือการเห็นความพอใจของสัตว์ทั้งหลาย (๑๐) อุเบกขาบารมี คือ การดำเนินไปสม่าเสมอในความปรุ้งแต่งของสัตว์ทั้งที่น่าพอใจและไม่น่าพอใจอันขจัดอนุญะ(คล้อยตาม) และปฏิฆะ(ความกระทบ,ติดขัด) โดยมีความกรุณาและอุบายโกศล กำกับ มีลักษณะ คือ การวางเฉยเป็นกลาง มีรสคือ การเห็นความเสมอมีสิ่งปรากฏ คือ การสงบระงับจากความตึงเครียด พื้นฐานคือ การประจักษ์ชัดว่ากรรมเป็นของตน^{๑๑} ดังนั้นบารมีแต่ละอย่างจะมีความต่อเนื่องกันคือ อาศัยกันขึ้นไปเป็นลำดับความกรุณาและอุบายโกศล (ปัญญา) จะต้องประสานกันในการบำเพ็ญบารมี กล่าวคือ กรุณาทำให้พระโพธิสัตว์มุ่ง

^{๑๐}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๔.

^{๑๑}พ.ช. อ. (ไทย) ๖๓/๔๘๗/๑๕๕.

ปฏิบัติบารมีเพื่อประโยชน์ของผู้อื่น ทำให้มีความสำเร็จในพุทธการกกรรม ส่วนปัญญาทำให้เข้าใจว่าบารมีต่างๆ เป็นภาวะที่นำไปสู่โพธิ์ คือความรู้แจ้ง ทำให้เกิดความสำเร็จ แห่งพุทธภาวะ

๒.๓ ประเภทของบารมี

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้กล่าวถึงการแบ่งระดับขั้นของการบำเพ็ญบารมีว่าเป็นเครื่องแสดงให้เห็นถึงการเลื่อนระดับขั้นของการทำความดีจากระดับปกติสามัญ จนถึงระดับสูงสุด ในบารมีทั้ง ๑๐ ประการนั้น แต่ละระดับขั้นของการบำเพ็ญออกเป็น ๓ ระดับ คือ “ขั้นบารมี (บารมีสามัญหรือปกติธรรม) “ขั้นอุปบารมี” (บารมีระดับกลาง) และ “ขั้นปรมัตถบารมี” (บารมีระดับสูง) ดังนั้นเกณฑ์ในการแบ่งก็มีอยู่หลายวิธี มีการแบ่งตามสิ่งที่สละตามภูมิธรรมและตามการปฏิบัติแต่โดยทั่วไปมักจะแบ่งตามสิ่งที่ทรงเสียสละดังนี้^{๑๒} (๑) ถ้าเป็นการสละทรัพย์ สิ่งของสิ่งอันเป็นที่รักและคนที่รักจัดเป็นบารมีระดับต้น (๒) ถ้าเป็นการเสียสละอวัยวะส่วนใดส่วนหนึ่ง เช่น การบริจาคหัวใจบริจาคดวงตาจัดเป็นบารมีชั้นกลาง (๓) ถ้าเป็นการสละชีวิตจัดเป็นบารมีระดับสูง(ขั้นปรมัตถบารมี)

สรุปได้ว่าการบำเพ็ญบารมีไว้ว่าระดับการสร้างบารมีสามารถแบ่งเป็น ๒ ประเภท คือโดยภูมิธรรมและการปฏิบัติ ดังนี้ (๑) ตามภูมิธรรม “บารมี” เป็นการสร้างคุณความดีในชาติต่างๆ เหมือนคนปกติทั่วไปมีดีบ้าง ชั่วบ้างคละเล้ากันไป “อุปบารมี” เป็นการสร้างความดี ยิ่งๆขึ้นไปความดีก็เริ่มจะสมบูรณ์ขึ้น “ปรมัตถบารมี” เป็นขั้นที่บารมีเต็มเปี่ยมจนสามารถบรรลุธรรมได้(๒) ตามการปฏิบัติ “บารมี” เป็นการปฏิบัติปกติทั่วไป “อุปบารมี” เป็นการปฏิบัติโดยการปลีกตัวออกจากเครื่องผูกพันต่างๆ เช่น ปลีกตัวออกจากเรือนไปรักษาศีล เป็นต้น “ปรมัตถบารมี” เป็นการปฏิบัติเมื่อปลีกตัวออกจากเรือนแล้วต้องบำเพ็ญเพียรทางจิต หรือที่เรียกว่าปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานจนได้บรรลุธรรมจึงเรียกได้ว่าเป็นขั้นปรมัตถบารมี สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ ทรงนิพนธ์ถึงการบำเพ็ญบารมีในชาติกัไว้ว่า เป็นเครื่องบ่มพระโพธิญาณ คือบารมี ๑๐ อุปบารมี ๑๐ ปรมัตถบารมี ๑๐ สัจจะบารมีย่อมมีในภพที่พระโพธิสัตว์เป็น เป็นสัณห์ทิต และมีฉราเป็นพญาปลาอยู่ในน้ำ อุปบารมีย่อมมีในภพที่พระโพธิสัตว์เป็น วิรุทธันทิต สุปาริภันทิตผู้เป็นปราชญ์นั่งเรือให้เข้าไปด้วยความสัจ เป็นฤๅษีกัญหที่ปายณะถอนพิษได้ด้วยคำสัจ เป็นพญาวานรช่างกระแสน้ำคงคาได้ด้วยความสัจปรมัตถบารมีย่อมมีในภพที่พระโพธิสัตว์เป็น พระราชานามว่าสุตโสม รักษาสัจจะอันสูงสุด

^{๑๒}พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, (กรุงเทพมหานคร:มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๒๔๐.

๒.๔ ความหมายและแนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์

การศึกษาความหมายและแนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ที่ปรากฏในพระพุทธศาสนาเถรวาท มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๒.๔.๑ ความหมายคำว่า พระโพธิสัตว์

ในพระพุทธศาสนาเถรวาทคำว่า “พระโพธิสัตว์” ตามรูปศัพท์ในภาษาบาลี คือ โพธิสตุต มาจากคำ ๒ คำ คือ “โพธิ” และ “สตุต” ซึ่งคำว่าโพธิ ประกอบรูปมาจากคำว่า “พุทฺ” ชาติ ลง “อิ” ปัจจัย ลงโย วิภัติ ลบ อิเสีย แผลง ฐย เป็น ฐม ได้รูปเป็น “โพชฺโหม” แปลว่า ปัญญาเป็นเครื่องตรัสรู้^{๑๓} ตำราไวยากรณ์โบราณให้ความหมายของ “พุทฺ” ชาติ ไว้ต่างกัน ๒ นัย คือ นัยที่หนึ่ง แปลว่า รู้ เข้าใจ และนัยที่สองแปลว่า เบิกบาน และต้นนักปราชญ์ส่วนใหญ่เห็นว่า ชาติ “พุทฺ” ควรมีความหมายว่า รู้ หรือตรัสรู้ ส่วนความหมายว่า บาน, เต็ม เป็นความหมายเกิดจากการตีความและนิยมใช้กันต่อมาภายหลัง^{๑๔} คำว่า “โพธิ” ในคัมภีร์ชาติุปปทีปิกา^{๑๕} แสดงความหมายของคำว่า “โพธิ” ไว้ ๕ นัยคือ (๑) ต้นโพธิที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ดังบาลีว่า โพธิรุกขมูเล ปฐมาภิสมาพุทฺโธ (๒) มรรค ซึ่งคู่กับผล ดังบาลีที่ว่า โพธิ วุจฺจติ จตุสฺส มคฺเชสุญาณํ (๓) สัพพัญญุตญาณ ดังบาลีที่ว่า ปปโปติ โพธิ วรฏฺฐิเมธโส (๔) พระนิพพาน ดังบาลีที่ว่า ปตฺวาน โพธิ อมตํ อสงฺขตํ (๕) ชื่อ นาม ดังบาลี ว่า โพธิ ภาเนเต ราชกุมารโ

คำว่า “สตุต” ตามรูปศัพท์บาลีมีการแปลความหมาย ๖ อย่าง คือ^{๑๖} ๑) เป็นศัพท์วิเสสนะ แปลว่า ข้อง ขัด ดิต ซึ่งสำเร็จรูปมาจาก สขฺ ชาติ หรือ สณฺขชาติลงในอรรถว่า ดิต ขัด ข้อง ขัดข้อง เกี่ยวข้อง เกี่ยวพัน ยึด ยึดเหนี่ยว ดิตอยู่ จากชาติ ลบ ขหรือญฺช แผลง ต ปัจจัย เป็น ตุต มีรูปสำเร็จเป็น สตุโต ๒) เป็นนามศัพท์ ปุงลิงค์ แปลว่า ความมี ความเป็น ความ เป็นอยู่ ซึ่งสำเร็จรูปมาจากคำว่าอสุ ชาติ ลงในอรรถว่า มี เป็น มีอยู่ เป็นอยู่ (อสุ ภาวน) ลบ อ ต้นชาติ แผลง ต ปัจจัยเป็น ตุต มีรูปสำเร็จเป็น สตุโต ๓) เป็นนามศัพท์ ปุงลิงค์ แปลว่า คน ชน มนุษย์ สัตว์ มาจากรูปวิเคราะหว่า รูปาทีสุสณฺขตตีติ สตุโต โดยที่ สณฺขติ มาจาก สณฺข ชาติ ลงในอรรถว่า ดิต ขัด ดิตขัด เกี่ยวข้องเกี่ยวพัน ยึดเหนี่ยว (สณฺข สคฺเค) ๔) เป็นนามศัพท์ นปุงสกลิงค์ แปลว่า ทรัพย์, สรรณะ, ชีวิตินทรีย์, กำลัง ซึ่งสำเร็จรูปมาจากสขฺ ชาติ ลงในอรรถว่า ไป (สขฺ คติย) แผลง อ ปัจจัย กับ ขฺช ท้ายชาติ เป็น ตุตหรือ สำเร็จรูปมาจาก สตุต ชาติ ลงใน

^{๑๓} ประยุทธ์ หลงสมบูรณ์, พจนานุกรมมคธ-ไทย, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทธรรมสาร, ๒๕๔๖), หน้า ๕๓๑.

^{๑๔} ประพนธ์ อัครวิรุฬหาร, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องพระโพธิสัตว์ในคัมภีร์เถรวาทและคัมภีร์มหายาน”, วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต, (คณะอักษรศาสตร์ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๗).

^{๑๕} หลวงเทพดรุณานุศิษฐ์ (ทวี ธรรมธัช), ชาติุปปทีปิกา, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๓๖.

^{๑๖} ประยุทธ์ หลงสมบูรณ์, พจนานุกรมมคธ-ไทย, หน้า ๖๙๖.

อรรถว่า ไป (สตุต คติย) มีรูปสำเร็จเป็น สตุโต ๕) เป็นศัพท์วิเสสนะ แปลว่า อาจ สามารถ ซึ่งสำเร็จรูปมาจาก สกฺ ชาติ ลงในอรรถว่าอาจ อาจอาจ สามารถ (สกฺ สตุติย)

๖) เป็นศัพท์วิเสสนะ แปลว่า เจ็ด แจกรูปเหมือน ปญจ

ส่วนคำว่า “สตุตว” นักวิชาการทางตะวันตกได้ให้ความหมายไว้มากมาย ซึ่งสามารถสรุปความหมายได้เป็น ๓ กลุ่มด้วยกัน คือ^{๑๗} กลุ่มที่ ๑ ให้ความหมายทางรูปธรรม แปลว่า “สตุตว” ว่า สิ่งที่มีชีวิต สิ่งที่มีชีวิตที่ฉลาด มีเหตุผล อันเป็นความหมายที่ เบอตลิงค์ และโรธ และ โมเนียร์ วิลเลียมส์ ได้ให้ไว้เป็นต้น กลุ่มที่ ๒ ให้ความหมายทางนามธรรม ซึ่งมีความหมาย ๒ ประการ คือ ประการที่หนึ่ง “สตุตว” แปลว่า แก่น ธรรมชาติ ธรรมชาติที่แท้จริง ประการที่สอง “สตุตว” แปลว่า จิตใจความตั้งใจ ความมุ่งหมาย กลุ่มที่ ๓ คำว่า “สตุตว” (sattava) เป็นคำเทียบจากภาษาบาลีว่า “สตุต” หมายถึงสิ่งมีชีวิตเห็นได้ว่า “สตุต” ศัพท์มีหลายความหมาย ซึ่งสามารถดูได้ที่ศัพท์บริบทรอบข้างต้นที่บ่งชี้ถึงความหมายของคำว่า “สตุต” ศัพท์ ไว้ในคำว่า “พุทฺโธ” มาจากคำว่า พุทฺ ชาติ ที่แปลว่า รู้ก็ดี ตื่นก็ดีเช่นคำว่า “สมุมาสมพุทฺโธ” แปลว่า ตรัสรู้เองโดยชอบ ก็เป็นธาตุเหมือนกัน คำว่า “พุทฺโธ” ที่แปลว่าตื่น เป็นธาตุอันเดียวกันคือใช้ พุทฺ ชาติ ต่างแต่ใน “ โพรธิ” ลง “อิ” ปัจจัยในนามกิตก์ ซึ่งเป็นคำออกอาการนาม^{๑๘} แต่หากดูความหมายของคำว่า “โพรธิสฺสว” ในคัมภีร์เถรวาทจะพบความหมายที่ปรากฏดังต่อไปนี้เช่นในอรรถกถาวิปัสสิสูตร

นอกจากนี้นักปราชญ์ยังได้ให้ความหมายของคำว่าโพรธิสฺสวไว้ดังนี้

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒ ได้ให้ความหมายของคำว่า โพรธิสฺสว ว่า ท่านผู้ที่จะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า (ส. โพรธิสตุตว : ป. โพรธิสตุต)^{๑๙}

พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์ได้ให้ความหมายของคำว่า โพรธิสฺสว ว่าท่านผู้ที่จะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ซึ่งกำลังบำเพ็ญบารมี ๑๐ คือ ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิษฐาน เมตตา และอุเบกขา^{๒๐}

สุชีพ ปุญญานุภาพ ให้ความหมายไว้ว่า พระโพรธิสฺสว หมายถึง สัตว์ผู้จะได้ตรัสรู้ หรือบุคคลผู้จะได้เป็นพระพุทธเจ้า^{๒๑}

^{๑๗} ประพจน์ อัครวิรุฬหการ, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องพระโพรธิสฺสวในคัมภีร์เถรวาทและคัมภีร์มหายาน”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๗).

^{๑๘} สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์, ธรรมานุกรม, (ม.ป.พ., ม.ป.ป.), หน้า ๙๘.

^{๑๙} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ๒๕๔๒, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๙), หน้า ๖๐๙.

^{๒๐} พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า ๑๙๗.

บรรจบ บรรณรุจิ ได้ให้ความหมายพระโพธิสัตว์ ว่า ผู้เกี่ยวข้องอยู่ในโพธิญาณ ซึ่งโพธิญาณ คือ ญาณเป็นเครื่องรู้ริยสัจ ๔ อันได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค^{๒๑}

ภิญโญ ทศนะพยัคฆ์ ได้ให้ความหมายของพระโพธิสัตว์ ว่า โพธิ คือ ความรู้แจ้งเห็นจริงในทุกสิ่ง และ สัตว์ คือ แก่น สาระ ปัจจัย หรืออาจแปลได้ว่า ผู้เกี่ยวข้องในโพธิ คือ ความรู้ ตามความหมายพระโพธิสัตว์ ก็คือ ผู้จักได้ตรัสรู้เป็นองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าในเบื้องหน้า^{๒๒}

พ.อ.ปิ่น มุกทุกันต์ ให้ความหมายไว้ว่าพระโพธิสัตว์ หมายถึง ผู้ที่จะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต กล่าวคือ บุคคลใดได้รับพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าองค์ใดองค์หนึ่งแล้วว่า จะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต ผู้นั้นเรียกว่า พระโพธิสัตว์ พระโพธิสัตว์ที่ยังท่องเที่ยวอยู่ในสังสารอาจเกิดเป็นมนุษย์ เทวดา หรือสัตว์ดิรัจฉานก็ได้ ถึงแม้ว่าจะมีกำเนิดเป็นอย่างไร ก็เป็นผู้มีสัมมาทิฐิทำแต่ความดี และถ้าเกิดเป็นดิรัจฉาน ก็เป็นสัตว์ที่ฉลาด^{๒๓}

สรุปได้ว่า พระโพธิสัตว์ก็ได้แก่บุคคลที่ตั้งปณิธานจะบรรลุพระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ เป็นพระพุทธเจ้า เพื่อจะได้มีความสามารถเต็มที่ในการช่วยเหลือสรรพสัตว์ ให้พ้นจากห่วงแห่งความทุกข์ ดังนั้น การก้าวข้ามที่สำคัญที่สุด จึงเป็นการก้าวจากระดับของคนธรรมดาๆ เข้าสู่การเป็นพระโพธิสัตว์ในภุมิที่หนึ่ง หรือเข้าสู่การเป็นพระโสดาบัน และธรรมขั้นสูงต่อไป

๒.๔.๒ ลักษณะของพระโพธิสัตว์

พระโพธิสัตว์เป็นแบบอย่างแก่ทุกคนในการทำความดี ให้ชาวพุทธเอาอย่างพระโพธิสัตว์ที่ช่วยเหลือผู้อื่นโดยไม่เห็นแก่ตัวเอง การกระทำแบบนี้ก็เป็นภารกิจของพระโพธิสัตว์ เพราะการช่วยเหลือผู้อื่นทำให้เรามีธรรมของพระโพธิสัตว์สูงขึ้นและเพื่อที่จะเข้าใกล้การตรัสรู้ยิ่งขึ้น ในประเด็นต่อไปนี้ผู้วิจัยได้ค้นคว้าแนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ตามหลักฐานทางคัมภีร์ที่พูดถึงปัจจุบันชาติของพระโพธิสัตว์และกล่าวถึงชาตคเกี่ยวกับการสร้างความดีของพระโพธิสัตว์ มี ๒ ลักษณะดังต่อไปนี้

ลักษณะที่ ๑ การกล่าวถึงชาติปัจจุบันของพระโพธิสัตว์ ในชาติสุดท้ายของพระศากยมุณีพุทธเจ้าก่อนตรัสรู้ ตั้งแต่ประสูติจนกระทั่งออกบรรพชาแสวงหาทางพ้นทุกข์และได้ศึกษาในสำนักอาฬารดาบสและอุททกดาบส ต่อจากนั้นทรงกระทำความเพียรตามลำพัง ทรง

^{๒๑} สุชีพ ปุญญานุภาพ, พจนานุกรมศัพท์พระพุทธศาสนา, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิมพ์กรรมกิจวิทยาสัย, ๒๕๔๑), หน้า ๑๗๖.

^{๒๒} บรรจบ บรรณรุจิ, พระโพธิสัตว์ในนิกายเถรวาท, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : รุ่งแสงการพิมพ์คลองสาน, ๒๕๒๙), หน้า ๙.

^{๒๓} ภิญโญ ทศนะพยัคฆ์, พระโพธิสัตว์, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิพร, ๒๕๑๑), หน้า ๒.

^{๒๔} พ.อ.ปิ่น มุกทุกันต์, ประมวลศัพท์ศาสนาสำหรับนักศึกษาและประชาชน, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๐๕), หน้า ๔๕๐.

บำเพ็ญทุกกรกิริยาอันเป็นแนวปฏิบัติเก่าซึ่งนิยมกระทำกันในอินเดียสมัยนั้นจนกระทั่งเลิกระบามบำเพ็ญทุกกรกิริยา ทรงค้นหาวิธีการอื่น ในที่สุดก็บรรลุปฐมฌาน จนถึง บรรลुวิชา ๓ และพิจารณาเห็นว่าธรรมที่บรรลุเป็นสิ่งที่รู้เห็นได้โดยยาก ทรงดำริว่า “แม้เช่นเช่นเรายังรู้แจ้งแทงตลอดธรรมนี้ด้วยญาณอันกล้าได้โดยยากถึงเพียงนี้แล้ว มหาชนชาวโลกจักรู้แจ้งแทงตลอดธรรมนั้นได้อย่างไร”^{๒๕} จึงได้บรรลุโพธิญาณในช่วงที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้ายังคงมีพระชนม์ชีพอยู่ ได้ตรัสถึงการสร้างความดีที่พระองค์ทรงกระทำโดยผ่านความเป็นพระโพธิสัตว์ เช่น ในโพธิราชกุมารสูตร เป็นเรื่องที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสเล่าให้โพธิราชกุมารเกี่ยวกับการแสวงหาโพธิญาณ เมื่อครั้งเป็นพระโพธิสัตว์

ลักษณะที่ ๒ การกล่าวถึงชาดกเกี่ยวกับการสร้างความดีของ พระโพธิสัตว์ เป็นเรื่องที่สัมพันธ์กับพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในอดีตชาติโดยตรง ซึ่งจะกล่าวถึงอดีตชาติในการสร้างบารมีทั้ง ๓๐ ทศคือ บารมี ๑๐ อุปบารมี ๑๐ ปรมัตถบารมี ๑๐ ในพระไตรปิฎกและอรรถกถาจะจัดเรื่องราวชาดกเป็น ๓ ลักษณะคือ^{๒๖} (๑) กถามรรค เป็นการเล่าเรื่องตั้งแต่พระมหาสัตว์ได้ตั้งปรารถนาอย่างจริงจัง ณ เบื้องบาทของพระพุทธเจ้าพระนามว่าที่บังกรจนถึงจุติจากอภัพเป็นพระเวสสันดรแล้วไปเกิดในสวรรค์ชั้นดุสิตจัดเป็นทวารนิทาน (นิทานในที่ไกล) (๒) กถามรรคเป็นการเล่าเรื่องตั้งแต่จุติจากภพสวรรค์ชั้นดุสิตจนถึงบรรลุพระสัพพัญญุตญาณที่ดวงไม้ศรีมหาโพธิ์จัดเป็นอวิทูรนิทาน (นิทานในที่ไม่ไกลนัก) (๓) สันติเกนิทาน (นิทานในที่ใกล้) คือ ชาดกที่แสดงในที่ต่างๆ ที่พระพุทธรองค์เสด็จประทับอยู่ในที่นั้นๆ

๒.๔.๓ ประเภทของพระโพธิสัตว์

พระพุทธศาสนานิกายเถรวาทนั้นถือเอาพระไตรปิฎกเป็นคัมภีร์หลัก และถือว่าเป็นตัวแทนของพระพุทธเจ้าฉะนั้นหลักธรรมต่างๆ ก็นำออกมาจากพระไตรปิฎกในเรื่องพระโพธิสัตว์ก็เช่นกัน ถึงแม้ว่าในพระไตรปิฎกไม่ได้แบ่งพระโพธิสัตว์ออกเป็นประเภทแต่ก็สามารถจัดหมวดหมู่ได้ตามที่พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นคน เป็นสัตว์เดรัจฉาน เป็นเทวดาเป็นต้น หรือแบ่งประเภทพระโพธิสัตว์ตามกาลเวลา เช่นพระโพธิสัตว์ในอดีต พระโพธิสัตว์ในปัจจุบัน พระโพธิสัตว์ในอนาคต ในอรรถกถาพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย พุททวงศ์ ได้แบ่งพระโพธิสัตว์ออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑) **พระนิยตโพธิสัตว์** คือ พระโพธิสัตว์ผู้จะได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอย่างแน่นอน โดยได้รับการพยากรณ์ว่าจะเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในอนาคต จากพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์ใดพระองค์หนึ่ง ในชาติที่ได้รับการพยากรณ์ จะต้องมียุคสมบัติและคุณธรรมพิเศษที่เรียกว่า ธรรมสโมธาน ครบทั้ง ๘ ประการ

^{๒๕}ที่.ม.อ. (ไทย) ๑๓/๙๘/๑๔๕-๑๔๖.

^{๒๖}ขุ.พุทท.อ. (ไทย) ๗๓/๓๕/๔๔.

๒) พระอนิยตโพธิสัตว์ คือ พระโพธิสัตว์ผู้ยังไม่แน่นอนว่าจะได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าหรือไม่ เพราะยังไม่ได้รับการพยากรณ์ว่าจะเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในอนาคตจากพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์ใดพระองค์หนึ่ง เนื่องจากมีกรรมสมุทธานไม่ครบ^{๒๗} อรรถกถาจริยาปิฎก ได้แบ่งพระโพธิสัตว์ออกเป็น ๓ จำพวกตามระดับปัญญาของตน ดังนี้

(๑) พระอุกฤตัญญโพธิสัตว์ พระโพธิสัตว์ผู้มีปัญญาแก่กล้า สามารถจะตรัสรู้ได้รวดเร็วถ้าจิตน้อมไปทางสวากโพธิญาณ ปรารถนาจะใคร่ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ในชาตินี้แล้ว ก็อาจจะได้สำเร็จพระอรหันต์พร้อมด้วยปฏิสัมภิทาญาณทั้ง ๖

(๒) พระวิปจิตัญญโพธิสัตว์ พระโพธิสัตว์ผู้มีปัญญามัธยม อย่างกลาง ถ้าจิตน้อมไปทางสวากโพธิญาณ ปรารถนาจะใคร่ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ในชาตินี้แล้ว ก็อาจจะได้สำเร็จพระอรหันต์พร้อมด้วยปฏิสัมภิทาญาณทั้ง ๖

(๓) พระเนยยโพธิสัตว์ พระโพธิสัตว์มีปัญญาอย่างน้อย ต้องสร้างบารมีมาก ๆ ถ้าจิตน้อมไปทางสวากโพธิญาณ ปรารถนาจะใคร่ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ในชาตินี้แล้ว ก็อาจจะได้สำเร็จพระอรหันต์พร้อมด้วยปฏิสัมภิทาญาณทั้ง ๖ ในการเมื่อพระพุทธเจ้าตรัสเทศนาบาทแห่งคาถาเป็นคำรบ ๔ บาทโดยการจำแนกแจกแจงอรรถออกไปโดยพิสดารปัญญานั้นจึงค่อยกล้าหาญขึ้น^{๒๘}

อนึ่ง คุณสมบัติที่จะทำบุคคลให้เป็นพระโพธิสัตว์นี้ ในฝ่ายเถรวาท (หินยาน) มีคติว่าบุคคลผู้นั้นต้องสมบูรณ์ด้วยคุณสมบัติ ๘ ประการดังกล่าวแล้วเป็นเบื้องต้นก่อนจึงจะเป็นพระโพธิสัตว์ได้ แต่ในคติฝ่ายอาจารย์วาท (มหายาน) นั้นมีว่า ทุกคนสามารถบำเพ็ญตนเป็นพระโพธิสัตว์ได้เหมือนกันโดยไม่จำเป็นต้องมีคุณสมบัติข้างต้นครบ คตินิยมในฝ่ายอาจารย์วาทนั้นมักให้ความสำคัญกับความเป็นพระโพธิสัตว์เป็นอย่างมาก เพราะต้องการบำเพ็ญบารมีเพื่อเป็นพระพุทธเจ้าโดยหวังจะได้ช่วยชนสรรพสัตว์ให้พ้นทุกข์ได้คราวละมาก ๆ^{๒๙} สรรตถสังคหะ ยังได้แบ่งพระโพธิสัตว์ตามระยะเวลาการสร้างบารมี ๓ จำพวก ตามลำดับความสำคัญของหลักธรรมโดยที่นี้ได้ให้ความสำคัญกับปัญญามากกว่า พระโพธิสัตว์ที่บำเพ็ญทางปัญญาก็จะใช้เวลาน้อยกว่า ดังนี้

(๑) พระปัญญาธิกโพธิสัตว์ บำเพ็ญบารมีรวมทั้งสิ้น ๑๖ อสงไขยแสนกัป คือเมื่อบำเพ็ญพระบารมีแล้ว นึกอยู่แต่ในพระทัยว่า จะเป็นพระพุทธเจ้าองค์หนึ่ง มิได้ออกพระโอษฐ์นับได้ ๗ อสงไขย บำเพ็ญเพ็ญพระบารมีแล้วออกพระโอษฐ์ ปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้าจนกว่าจะได้พยากรณ์จากสำนักพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์ใดพระองค์หนึ่งนับได้ ๕ อสงไขย

^{๒๗}ดูรายละเอียดใน ขุ.พุทธ.อ. (ไทย) ๗๓/๑๖๒-๒๕๔.

^{๒๘}ดูรายละเอียดใน ขุ.จริยา.อ. (ไทย) ๗๔/๓๖/๖๖๓.

^{๒๙}ดูรายละเอียดใน ขุ.จริยา.อ. (ไทย) ๗๔/๓๗/๖๔๕.

จำเดิมแต่ได้พยากรณ์จากพระพุทธเจ้าพระองค์ใดพระองค์หนึ่งแล้วกว่าจะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า นับได้ ๔ อสงไขยแสนกัป รวมบำเพ็ญพระบารมีทั้งหมด ๑๖ อสงไขยแสนกัป

(๒) พระสัทธาธิกโพธิสัตว์ บำเพ็ญพระบารมีรวมทั้งสิ้น ๔๐ อสงไขยแสนกัป คือเมื่อบำเพ็ญพระบารมีแล้ว นึกอยู่แต่ในพระทัยว่า จะเป็นพระพุทธเจ้าองค์หนึ่ง มิได้ออกพระโอษฐ์นับได้ ๑๔ อสงไขย บำเพ็ญเพ็ญพระบารมีแล้วออกพระโอษฐ์ ประารถนาเป็นพระพุทธเจ้า จนกว่าจะได้พยากรณ์จากสำนักพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์ใดพระองค์หนึ่ง นับได้ ๑๘ อสงไขย จำเดิมแต่ได้พยากรณ์จากพระพุทธเจ้าพระองค์ใดพระองค์หนึ่งแล้ว กว่าจะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า นับได้ ๘ อสงไขยแสนกัป รวมบำเพ็ญพระบารมีทั้งหมด ๔๐ อสงไขยแสนกัป

(๓) พระวิริยาธิกโพธิสัตว์ บำเพ็ญพระบารมีรวมทั้งสิ้น ๘๐ อสงไขยแสนกัป คือเมื่อบำเพ็ญพระบารมีแล้ว นึกอยู่แต่ในพระทัยว่า จะเป็นพระพุทธเจ้าองค์หนึ่ง มิได้ออกพระโอษฐ์นับได้ ๒๘ อสงไขย บำเพ็ญเพ็ญพระบารมีแล้วออกพระโอษฐ์ ประารถนาเป็นพระพุทธเจ้า จนกว่าจะได้พยากรณ์จากสำนักพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์ใดพระองค์หนึ่ง นับได้ ๓๖ อสงไขย จำเดิมแต่ได้พยากรณ์จากพระพุทธเจ้าพระองค์ใดพระองค์หนึ่งแล้ว กว่าจะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า นับได้ ๑๖ อสงไขยแสนกัป รวมบำเพ็ญพระบารมีทั้งหมด ๘๐ อสงไขยแสนกัป^{๓๐} จากการแบ่งพระโพธิสัตว์ตามระดับปัญญา และแบ่งตามระยะเวลาการสร้างบารมีจะเห็นได้ว่าการแบ่งพระโพธิสัตว์ทั้งสองอย่างนั้นมีความสัมพันธ์กันมาก หรืออาจกล่าวได้ว่าเป็นอย่างเดียวกันก็ได้ หากแต่อยากให้เห็นความแตกต่างระหว่างการใช้เวลาของการสร้างบารมีเช่นพระอุกกุฏิตัญญโพธิสัตว์ เทวกัปป ปัญญาธิกโพธิสัตว์ วิปจิตัญญโพธิสัตว์ เทียบกับ ศรัทธาธิกโพธิสัตว์ และเนยยโพธิสัตว์ เทียบกับวิริยาธิกโพธิสัตว์

นอกจากนี้ในอรรถกถาคาถา ขุททกนิกายจริยาปิฎก ได้จัดประเภทพระโพธิสัตว์ ๓ ประเภท ตามแรงปรารถนา ดังนี้ (๑) พระมหาโพธิสัตว์ พระโพธิสัตว์ผู้บำเพ็ญบารมีทั้งหลายเพื่อความเป็น พระสัมมาสัมพุทธเจ้า (๒) พระปัจเจกโพธิสัตว์ พระโพธิสัตว์ผู้บำเพ็ญบารมีทั้งหลายเพื่อความเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า (๓) พระสาวกโพธิสัตว์ พระโพธิสัตว์ผู้บำเพ็ญบารมีทั้งหลายเพื่อความเป็นสาวกของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์ทั้งสามนี้ต่างต้องอาศัยเครื่องบ่มโพธิญาณคือบารมี ๑๐ เหมือนกัน ดังที่อรรถกถาแสดงไว้ว่า ปัญญาบารมีของมหาโพธิสัตว์ทั้งหลาย ผู้ปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้า อันบารมีทั้งหลายมีทานบารมีเป็นต้น บำรุงเลี้ยงแล้วย่อมก่อตัวแล้วให้เจริญแก่กล้า ยังพุทธญาณให้ บริบูรณ์โดยลำดับจนใด ปัญญาบารมี ของพระโพธิสัตว์อื่นๆ อันบารมีทั้งหลายมีทาน บารมีเป็นต้น บำรุงเลี้ยงแล้ว ย่อมก่อตัวแล้วให้เจริญแก่กล้า ยังพระปัจเจกโพธิญาณ และสาวกโพธิญาณให้บริบูรณ์ตามสมควรโดยลำดับ^{๓๑}

^{๓๐} สารัตถสังคหแปล เล่ม ๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง, ๒๕๒๘), หน้า ๕-๖.

^{๓๑} ดูรายละเอียดใน ขุ.จริยา.อ. (ไทย) ๗๔/๓๖/๕๘๘.

สรุปได้ว่าแนวคิดเกี่ยวกับของพระโพธิสัตว์ ตั้งแต่เป็นเรื่องของอดีตชาติของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในการบำเพ็ญบารมีเพื่อมุ่งต่อโพธิญาณ ซึ่งมีทั้งเป็นประวัติในพระชาติปัจจุบัน ก่อนตรัสรู้และพระชาติก่อนๆ ทั้งที่เป็นมนุษย์และสัตว์เดรัจฉาน โดยที่พระพุทธองค์ตรัสไว้เอง และปรากฏในเรื่องชาดกต่าง ๆ กัน จึงเป็นตัวอย่างที่ดีให้กับทุกคนจะต้องทำความเพียรพยายามด้วยตนเอง คือ ยอมเสียสละตนเองเพื่อทำความดี แต่คติพระโพธิสัตว์แบบใหม่กลายเป็นว่า มีพระโพธิสัตว์ที่คอยเสียสละช่วยเหลือผู้อื่นอยู่ใครต้องการก็ไปขอความช่วยเหลือจากท่าน โดยที่ไม่ต้องทำเอง ค่อยแต่โซ่ควาสนา ซึ่งอาจทำให้เกิดความประมาท อันเป็นพุทธประสงค์ที่ทรงแนะนำพุทธสาวกตลอดพระชนม์ชีพ ดังนั้นเพื่อให้มองเห็นสภาพตามความเป็นจริงในปัจจุบัน สำหรับผู้ที่ได้ศึกษาถึง พระโพธิสัตว์และแนวทางการดำเนินชีวิตในปัจจุบัน เรื่องราวของพระโพธิสัตว์นั้นยังมีความสำคัญมาก เพราะผู้ที่บำเพ็ญบารมี โดยเฉพาะการบำเพ็ญขันติบารมีธรรม ย่อมนำตนเองไปสู่ความสุขทั้งในปัจจุบันและการเพิ่มบุญบารมีให้แก่กล้าในด้านของหลักธรรมต่อไป

๒.๕ การบำเพ็ญบารมีเพื่อเป็นพระโพธิสัตว์

การศึกษาการบำเพ็ญบารมีเพื่อนำไปสู่ความเป็นพระโพธิสัตว์ได้ศึกษา ๒ ประการ คือ (๑) อุดมการณ์ของพระโพธิสัตว์ และ (๒) หลักการของพระโพธิสัตว์มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๒.๕.๑ อุดมการณ์ของพระโพธิสัตว์

อุดมการณ์ของพระโพธิสัตว์แบ่งออกเป็นข้อๆ มีรายละเอียดดังต่อไปนี้ (๑) อุดมการณ์ของพระโพธิสัตว์ คือ ความเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในอนาคตขบวนการพัฒนาสู่ความเป็น โพธิสัตว์ ส่วนมากกล่าวถึงบารมีที่ควรบำเพ็ญและอธิบายถึงคุณลักษณะพิเศษของผู้ที่บำเพ็ญพระโพธิสัตว์ธรรม เมื่อพระโพธิสัตว์ ปฏิบัติตนจนกระทั่งความสมบูรณ์ปรากฏในระดับต่างๆ ก่อนที่จะตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า โพธิสัตว์ จะได้รับคุณสมบัติพิเศษ อันเกิดจากการสั่งสมในแต่ละภพชาติโดยเฉพาะชาติสุดท้ายที่จะตรัสรู้ คุณสมบัติของ พระโพธิสัตว์ จะเต็มเปี่ยมบริบูรณ์ พระโพธิสัตว์ คือ บุคคลที่มีใจข้องเกี่ยวกับโพธิ หรือผู้เห็นทุกขในการเวียนว่ายตายเกิด เพื่อจะยังตนและสรรพสัตว์ทั้งหลายให้หลุดพ้นจากวัฏฏะสงสารจึงเพียรพยายามสะสมคุณสมบัติเพื่อการบรรลุธรรมนั้น ชาติแล้วชาติเล่า ผู้นั้นจึงเรียกว่าพระโพธิสัตว์ หรือ ผู้ปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต ดังนั้น บุคคลใดก็ตามที่ตั้งใจจะเป็นพระโพธิสัตว์ จะต้องมีความปรารถนาอุดมการณ์ที่จะตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า มีข้อความที่ว่า ผู้ที่มีเป้าหมายที่จะหลุดพ้นจากสังสารวัฏ หรือ ผู้ที่มีความปรารถนาที่จะตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จะต้องเป็นผู้มี

อุดมการณ์โพธิสัตว์ ซึ่งคำว่า อุดมการณ์^{๓๒} นั้น มีความหมายว่าอุดมคติอันสูงส่งที่จูงใจมนุษย์ให้พยายามบรรลุถึง ส่วนคำว่า อุดมคติ นั้น ก็คือ จินตนาการที่ถือว่าเป็นมาตรฐานแห่งความดี ความงาม และความจริง ทางใดทางหนึ่งที่มนุษย์ถือว่าเป็นหมายแห่งชีวิตของตน ดังนั้นผู้ที่มี อุดมการณ์โพธิสัตว์ ก็คือ ผู้ที่มีเป้าหมายที่จะเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าองค์ใดองค์หนึ่งในอนาคตนั่นเอง (๒) อุดมการณ์ของพระโพธิสัตว์อีกอย่าง คือ พันจากวิภวสงสาร ดังนั้น พระสัมมาสัมพุทธเจ้าย่อมมีความสัมพันธ์กับ พระโพธิสัตว์อย่างใกล้ชิด เพราะพระโพธิสัตว์ ก็คือพระพุทธรูปเจ้าเมื่อก่อนตรัสรู้ ซึ่งพระพุทธรูปองค์มีจิตใจแน่วแน่มุ่งให้เกิดอุดมการณ์พระโพธิสัตว์ต้องการยังตนและสรรพสัตว์ให้เป็นอิสระหลุดพ้นจากสังสารวัฏ จึงทรงปฏิบัติและอบรมตนจนพระบารมีเต็มเปี่ยมหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวง จากนั้นช่วยเหลือสั่งสอนให้สรรพสัตว์หลุดพ้นตาม และเป็นแบบอย่างที่ดีต่อผู้พบเห็นจนสามารถรู้แนวทางไปสู่ภาวะความเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในอนาคตได้พุทฺธ บุคคล หมายถึง บุคคลผู้บรรลุธรรม หรือบุคคลผู้เข้าสู่ความเป็นพุทฺธะ บุคคลผู้มีจิตหลุดพ้นจากอสังขารกิเลส หรือพุทฺธบุคฺค เป็นผู้ถึงแล้วซึ่งความเป็นผู้รู้ ผู้ตื่น และผู้เบิกบานอย่างครบถ้วนบริบูรณ์ ซึ่งแบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ พระสัมมาสัมพุทธะหรือพระสัพพัญญุพุทฺธะ พระปัจเจกพุทฺธะ และพระอนุพุทฺธะหรือพระสาวกพุทฺธะ พระสัมมาสัมพุทธะหรือพระสัพพัญญุพุทฺธะหมายถึง ท่านผู้ตรัสรู้เองและสอนผู้อื่นให้รู้ตามด้วย พระปัจเจกพุทฺธะ หมายถึง ท่านผู้ตรัสรู้เฉพาะเองแต่ไม่อาจสอนธรรมที่ตนรู้นั้นแก่ผู้อื่นได้ ส่วนพระอนุพุทฺธะหรือสาวกพุทฺธะ หมายถึง ท่านผู้ได้บรรลุเป็นพระอรหันต์โดยการรับฟังคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า^{๓๓} ผู้ที่ปรารถนาเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้นจะต้องทำอย่างไร จากหลักฐานทางคัมภีร์ทางเถรวาทจุดเริ่มต้นที่จะไปสู่ความเป็นพระโพธิสัตว์ ซึ่งมีประเด็นไว้ดังนี้ (๑) บุคคลที่เห็นทุกข์ภัยในวิภวสงสาร อันเนื่องจากการที่ตนประสบทุกข์แล้วรู้สึกสลดสังเวชใจในความทุกข์ของตนและของบุคคลอื่น แล้วเกิด อุดมการณ์พระโพธิสัตว์ คือ เริ่มต้นแสวงหาหนทางที่จะพ้นทุกข์และทำให้ผู้อื่นพ้นทุกข์ตามด้วยมีตัวอย่าง พระสัมมาสัมพุทธเจ้าองค์ปัจจุบัน เดิมทีพระองค์ก็เป็นมนุษย์ปุถุชนธรรมดาเวียนว่ายตายเกิดจนกระทั่งถึงชาติหนึ่งห่างจากเวลานี้ ๒๐ อสงไขยแสนมหากัป ในกาลครั้งนั้นพระองค์เกิดเป็นชายหนุ่มยากจนอยู่กับมารดา มีอาชีพหาของป่าตัดฟืน แบกเข้าไปขายในเมือง วันหนึ่งขณะที่ขายฟืนหมดแล้ว พักผ่อนที่ท่าเรือ เมื่อเห็นลูกเรือลงจากเรือพากันกลับบ้าน พิจารณามีรายได้ดีกว่าตน จึงไปขอสมัครทำงานในเรือกับเจ้าของเรือ โดยขอเอามารดาของตนไปด้วย เจ้าของเรือเต็มใจรับเข้าทำงาน ในระหว่างเดินทางคราวนั้น เรือสำเภากัปปาง ลมจมลงในห้องมหาสมุทรเพราะพายุ บรรดาลูกเรือทั้งหลายรวมทั้งนายเรือพากันเกาะไม้

^{๓๒}ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๒๕, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทอักษรเจริญทัศน์ จำกัด, ๒๕๓๕), หน้า ๙๕๓.

^{๓๓}วสิน อินทสระ, พุทธปรัชญามหายาน, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๕๑), หน้า ๑.

กระดานว้ายน้ำเข้าหาฝั่ง ในขณะที่ตัวเองได้เห็นเพื่อนร่วมทางทั้งหลายจมน้ำไปต่อหน้าทีละคนสองคน ชายตัดพินให้มารดาเกาะบ่าของตน จึงรู้สึกสลดสังเวชใจในความทุกข์ของตนและของเพื่อน พิจารณาด้วยปัญญาของตน เห็นความทุกข์ของมนุษย์และสรรพสัตว์ทั้งหมดว่า ล้วนแต่มีความทุกข์และภัยต่าง ๆ เช่น ทุกข์จากการทำมาหากิน ทุกข์จากการเจ็บไข้ได้ป่วย ทุกข์จากการพลัดพราก เวลานั้นจึงมีความคิดอยากยกตนเอง และช่วยสรรพสัตว์ให้พ้นทุกข์ที่เกิดขึ้น จึงเริ่มตั้งความปรารถนาที่จะเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า^{๓๔} ถึงแม้จะไม่รู้หนทางถึงวิธีการพ้นทุกข์ แต่ก็พยายามแสวงหาหนทางที่จะช่วยทั้งตนและเพื่อนมนุษย์และสรรพสัตว์ให้พ้นจากความทุกข์ การที่บุคคลเกิดความคิดเช่นนี้ขึ้นย่อมได้ชื่อว่าเป็นพระโพธิสัตว์ แล้วการเริ่มต้นเป็นพระโพธิสัตว์ จากการเห็นทุกข์ภัยในการเป็นมนุษย์และสรรพสัตว์นั้น แล้วเริ่มต้นแสวงหาหนทางที่จะพ้นทุกข์และทำให้ ผู้อื่นพ้นทุกข์ด้วย สอดคล้องกับการแสวงหาหนทางจนตรัสรู้ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าสิ่งที่พระองค์ตรัสรู้หรือ อริยสัจ ๔ คือ ทราบถึงทุกข์ สาเหตุของการเกิดทุกข์ สภาวะของการดับทุกข์และวิธีดับทุกข์ ดังนั้น จึงเป็นประเด็นที่สามารถทำให้บุคคลมีอุดมการณ์พระโพธิสัตว์ แม้เพียงเริ่มต้นยอมถือว่าได้เพาะเมล็ดที่จะออกเป็นต้นกล้าต่อไป (๒) ผู้ที่พบพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้วเกิดความเลื่อมใสอย่างยิ่งในความเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จึงเกิดอุดมการณ์พระโพธิสัตว์ขึ้นมีตัวอย่างที่ปรากฏใน ยมกปาฏิหาริย์ ว่าครั้งหนึ่งพระศาสดาประทับยืนอยู่บนยอดเขาสิเนรุ ทรงทำยมกปาฏิหาริย์ในกาลที่เสด็จลงจากเทวโลก ทรงแลดูข้างบน สถานที่พระพุทธรองค์ทรงแลดูแล้ว ได้มีเนินเป็นอันเดียวกันจนถึงอเวจีทรงดูแลทิศใหญ่และทิศเฉียงทั้งหลายจักรวาลหลายแสน ได้เนินเป็นอันเดียว เทวดาเห็นพวกมนุษย์แม้พวกมนุษย์ก็เห็นพวกเทวดา พวกเทวดาและมนุษย์ทั้งหมด ต่างเห็นกันและกัน พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเปล่งพระฉัพพรรณรังสีไปแล้วมนุษย์ในบริษัทซึ่งมีประมาณ ๓๖ โยชน์แม้คนหนึ่ง เมื่อแลดูสิริของพระพุทธรเจ้าในวอนั้นแล้ว ชื่อว่าไม่ปรารถนาความเป็นพระพุทธรเจ้า มิได้มีเลย

สรุปได้ว่า อุดมการณ์ของพระโพธิสัตว์ ทุกคนมีพุทธภาวะที่จะสามารถตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ การกระตุ้นพุทธภาวะนี้ให้ปรากฏได้จากประเด็นแรก คือ การเป็นพระพุทธรเจ้าในอนาคตหรือจากประเด็นที่สองคือ ให้พ้นจากวิภวสงสาร สามารถทำให้เกิดพุทธภาวะได้ เป็นการสร้างอุดมการณ์ของพระโพธิสัตว์ให้เกิดขึ้นในจิตสำนึก ทำให้เกิดการแสวงหาการดับทุกข์ แต่อุดมการณ์เหล่านี้จะยังยืนยาวนานได้ขึ้นอยู่กับความมุ่งมั่นยึดถือในอุดมการณ์ซึ่งนำไปสู่การพัฒนาภูมิธรรมของตนเองให้สูงขึ้น

๒.๕.๒ หลักการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์

หลักการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์คือ บารมี ๑๐ ทศ หรือ ๓๐ ทศ จากการที่บุคคลเกิดอุดมการณ์ของพระโพธิสัตว์ขึ้นแล้ว มีความมุ่งมั่นยึดถือในอุดมการณ์ การมุ่งมั่น

^{๓๔} พระเทพมุนี (วิลาศ ญาณวโร), ศาสดรว่าด้วยการเป็นพระพุทธรเจ้า, (กรุงเทพมหานคร : สารมวลงน, ๒๕๓๔), หน้า ๙๕.

ยึดถือดำเนินการเพื่อให้บรรลุตามอุดมการณ์นี้ ได้ชื่อว่าทำตาม หลักการของพระโพธิสัตว์ เนื่องจากคำว่า หลัก^{๓๕} หมายถึง เสาที่ปักไว้ ที่ผูก ที่มั่น เครื่องยึดเหนี่ยว เช่น มีธรรมเป็นหลัก ในการดำรงชีวิต คำว่า หลักการ มีความหมายว่า หลักสาระสำคัญในการดำเนินการ หรือมี สาระสำคัญเป็นหลักในการดำเนินการดังนั้น หลักการของพระโพธิสัตว์ จึงหมายถึง พระ โพธิสัตว์ ผู้มีความมุ่งมั่นยึดถืออุดมการณ์โพธิสัตว์เป็นหลัก เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวในการ ดำเนินการ เพื่อที่จะบรรลุตามเป้าหมาย คือเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตามหลักคำสอนพุทธ ศาสนานั้นคำว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้า มิได้หมายถึงเฉพาะพระโคตมสัมมาสัมพุทธเจ้าใน ปัจจุบันเท่านั้นรวมพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในอดีตด้วยซึ่งมีหลักการของพระโพธิสัตว์เป็นหลักก่อน ก่อนจะได้ตรัสรู้พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ดังนั้นคำว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงหมายถึง สภาวะของ บุคคลผู้ได้ฝึกฝนอบรมตนจนเต็มเปี่ยมด้วยคุณธรรมคือ ปัญญา กรุณา ความบริสุทธิ์ สะอาด สว่าง และความสงบ สามารถพาตนให้หลุดพ้นออกจากวัฏฏสงสารและยังสามารถนำพาสรรพ สัตว์ทั้งหลายให้ออกจากโลกียภูมิ เพื่อเข้าสู่โลกุตตรภูมิอันประเสริฐ ซึ่งสภาวะแห่งความเป็น พระสัมมาสัมพุทธเจ้านี้ไม่ได้เกิดขึ้นง่าย ๆ ดังพุทธทวณะที่ว่า “การเกิดขึ้นแห่งพระสัมมาสัมพุทธ เจ้าทั้งหลายเป็นการยาก”^{๓๖} การที่บุคคลจะฝึกฝนอบรมตนจนเข้าถึงสภาวะแห่งความเป็นพุทธะ นั้น ต้องอาศัยปัญญาความเพียร ความอดทน ความเสียสละ และความมุ่งมั่นเด็ดเดี่ยวอย่างยิ่ง พุทธภาวะจึงเป็นสิ่งสูงอันยากที่บุคคลทั่วไปจะเข้าถึงได้ ต้องใช้ระยะเวลาอันยาวนานกว่าจะมีผู้ เข้าถึงสักคนหนึ่ง อย่างไรก็ตาม พระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็บังเกิดขึ้นแล้วอย่างมากมาย ดังที่กล่าว กันว่า มีมากกว่าเม็ดทรายในท้องมหาสมุทรทั้งสี่ตั้งใน กถามหานิทาน ว่า ด้วยการสืบต่อลำดับ ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้กล่าวพรรณนาเกี่ยวกับจำนวนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า มีเนื้อหา บางส่วนดังนี้ อสงไขยทั้ง ๗ เหล่านี้ มีพระพุทธเจ้าเสด็จอุบัติขึ้น ๑๒๕,๐๐๐ พระองค์เราตถาคต คิดปรารภนาแทบพระยุคลบาทของพระพุทธเจ้าทั้งหลายแต่ก็ยังมิได้รับพยากรณ์ ๙ อสงไขย เหล่านี้ มีพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้น ๓๘๗,๐๐๐ เราตถาคตเปล่งวาจาแทบเบื้องยุคลบาทของ พระพุทธเจ้าทั้งหลาย แต่ยังมีได้รับพยากรณ์ ๔ อสงไขยเหล่านี้ มีพระพุทธเจ้า๒๔พระองค์ เรา ตถาคตได้รับพยากรณ์จากสำนักของพระพุทธเจ้า มีพระพุทธเจ้าทรงพระนามว่าที่ปึงกร^{๓๗} เป็น ต้นดังที่กล่าวมาข้างต้นเป็นพระพุทธรวณะของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ที่พระองค์ตรัสถึงครั้งที่ พระองค์เริ่มปรารภนาพุทธภูมิ ซึ่งสามารถแบ่งระยะเวลาการสร้างบารมีออกเป็น ๓ ช่วง(๑) เจ็ด อสงไขยแรก เป็นช่วงที่พระองค์ตั้งความปรารถนาเป็นพระโพธิสัตว์ ไว้ในใจ (๒)เก้าอสงไขย

^{๓๕}ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทอักษรเจริญทัศน์ จำกัด, ๒๕๓๘), หน้า ๘๗/๙.

^{๓๖}ฐ.ธ. (ไทย) ๔๒/๒๔/๒๗๕-๒๗๖.

^{๓๗}บรรจบ บรรณรุจิ, โสติดถกมหานิทาน พากษ์ไทย, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มิตรสยาม ,๒๕๒๖), หน้า ๑๑๑-๑๑๕.

ต่อมา เป็นช่วงที่พระองค์เปล่งวาจาตั้งความปรารถนาเป็น โพธิสัตว์ต่อเบื้องพระพักตร์ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในแต่ละภพชาติที่ท่านได้พบ แต่ยังไม่ได้รับพุทธพยากรณ์ (๓) สื่อสงไขยกับหนึ่งแสนมหากัป เป็นช่วงที่พระองค์ได้รับพุทธพยากรณ์ คือหลังจากที่ท่านสร้างบารมีมาเป็นเวลา สิบหกอสงไขย ท่านจึงได้รับพุทธพยากรณ์จากพระที่บังกรพุทธเจ้าว่าในที่สุดสื่อสงไขยยิ่งด้วยแสนกัปแต่นี้ไป ดาบสนี่ได้เป็นพระพุทธรูปพระนามว่าสมณโคดม^{๓๘} การสร้างบารมีของพระองค์ในช่วงระยะเวลาที่ ๑ และ ๒ เป็นช่วงที่พระองค์ยังมิได้รับพุทธพยากรณ์ สามารถเรียกพระองค์ในช่วงนี้ว่า อนิยตพระโพธิสัตว์ การที่จะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธรูปเจ้ายังมีความไม่แน่นอน ส่วนการสร้างบารมีในช่วงที่ ๓ เป็นที่พระองค์ได้รับพุทธพยากรณ์จากพระพุทธรูปเจ้าถึง ๒๔ พระองค์ สามารถเรียกพระองค์ในช่วงนี้ว่า นิยตพระโพธิสัตว์จะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธรูปเจ้าอย่างแน่นอน ซึ่งได้เริ่มขึ้นนับตั้งแต่ชาติที่ได้รับคำพยากรณ์จากพระพุทธรูปเจ้าพระองค์ใดพระองค์หนึ่ง จนกระทั่งถึงพระชาติสุดท้ายที่จะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธรูปเจ้า^{๓๙} ในช่วงระยะเวลาการสร้างบารมีในระดับที่ ๑ และ ๒ นั้น ในแต่ละภพชาติท่านได้เริ่มสร้างความดีอย่างลองผิดลองถูกในรูปแบบต่างๆ ตามลำพัง จนได้พบพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ฟังธรรมที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้านำมาสั่งสอนสรรพสัตว์พระองค์แล้วองค์เล่า ท่านจึงค่อยๆ ได้สั่งสม หลักการของพระโพธิสัตว์ ซึ่งหลังจากนั้นในช่วงการสร้างบารมีระยะที่ ๓ ท่านจึงได้ทบทวนพิจารณาวิธีการที่จะทำให้ตนเอง บรรลุเป้าหมายได้ด้วยบารมีทั้งสิบ โดยเรียบเรียงการสร้างบารมีเป็นขั้นตอนตั้งแต่ทานบารมี ถึงอุเบกขาบารมี จากนั้นเมื่อท่านสร้างบารมีทั้งสิบอย่างจนเต็มที ในที่สุดก็ได้ตรัสรู้การสร้างบารมีทั้ง ๓ ระยะของ พระโพธิสัตว์ ดังที่กล่าวมาข้างต้น สามารถสรุปเข้ากับหลักการดำเนินชีวิตที่พระพุทธรูปเจ้าแต่ละพระองค์แสดงไว้ มาเป็นหลักการของพระโพธิสัตว์ดังนี้ (๑) สิ่งใดที่เป็นความชั่ว พระโพธิสัตว์ ทุกองค์จะละเว้น แต่ในบางครั้งอาจมีการพลั้งเผลอทำความผิดบ้าง (๒) ทำความดีทุกชนิดที่สามารถพึงทำ ซึ่งเป็นการทำให้บุคคลทั่วไปนิยมทำ เป็นลักษณะการกระทำที่ลองผิดลองถูก ซึ่งอยู่ในช่วงไม่ได้พบพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและก่อนที่จะได้พบพระสัมมาสัมพุทธเจ้า (๓) พระโพธิสัตว์ ออกบวชปฏิบัติฝึกใจ บำเพ็ญเนกขัมมบารมี ประพฤติพรหมจรรย์ ซึ่งการฝึกใจก็เพื่อให้สภาพจิตปราศจากกิเลสทั้งหลายทั้งปวง จนสามารถไตร่ตรองพิจารณาเรื่องราวและหัวข้อธรรมต่างๆ ได้เมื่อเกิดอุตมการณ์พระโพธิสัตว์ ซึ่งจะพิจารณาให้ลึกลงไปอีก ธรรมที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าองค์ปัจจุบันนำมาสั่งสอนสรรพสัตว์เป็นพื้นฐานอันเกิดจากการเรียนรู้ตอนบำเพ็ญบารมีขณะเป็นพระโพธิสัตว์ กว่าจะตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ย่อมผ่านกระบวนการสั่งสมความรู้ และพบประสบการณ์ของความทุกข์ในภพภูมิต่างๆ ทำให้เกิดข้อคำถามขึ้นว่า ในกระบวนการของการพัฒนาตนเองของพระโพธิสัตว์นั้น จิตของท่านเป็นเช่นไร

^{๓๘} ขุ.อป.อ. (ไทย) ๗๐/๒๐/๔๐.

^{๓๙} บรรจบ บรรณรุจิ, พระโพธิสัตว์ในนิภายเถรวาท, (กรุงเทพมหานคร : รุ่งแสงการพิมพ์, ๒๕๒๙), หน้า ๑๑.

ทรงจำสิ่งที่เรียนรู้ได้หรือไม่ เพราะเป็นที่น่าสังเกตว่าพระโพธิสัตว์ สามารถสอนตนเองได้ไม่ว่าบังเกิดในภพภูมิใดผลจากการศึกษาได้พบว่าการที่พระโพธิสัตว์ มีหลักการเช่นนี้ย่อมทำให้การกระทำตามอุดมการณ์พระโพธิสัตว์ ที่มุ่งที่จะพาตนและสรรพสัตว์ให้พ้นจากทุกข์ภัยในวัฏสงสารได้อย่าง มั่นคงไม่เปี่ยงเบนจากเป้าหมาย เพราะการกระทำที่ถูกพัฒนาด้วยอริยาตัยดังกล่าวข้างต้น จะเป็นการกระทำที่สอดคล้องกับอุดมการณ์ที่ปรารถนาเอาไว้ พระโพธิสัตว์ผู้อยู่ในข่ายที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้านั้นมีองค์ประกอบสำคัญที่เป็นคุณลักษณะเฉพาะ ๔ ประการ คือ (๑) อุตสาหะ คือ ประกอบไปด้วยความเพียรอันมั่นคง (๒) อุมมังคะ คือ ประกอบไปด้วยปัญญาอันเชี่ยวชาญหาญกล้า (๓) อวัตถานะ คือ ประกอบไปด้วยพระอธิฐานอันมั่นคงมิได้หวั่นไหว (๔) หิตกริยา คือ ประกอบไปด้วยเมตตาแก่สัตว์เป็นเบื้องหน้าคุณลักษณะหรือเรียกว่าคุณธรรมทั้ง ๔ ประการนี้เป็นอุปการณหรือวิธีการสำคัญอย่างหนึ่งที่พระโพธิสัตว์จะต้องปฏิบัติ ตามอย่างมั่นคงจนกว่าจะบรรลุถึงจุดมุ่งหมายขั้นสูงสุดคือพระโพธิญาณ

ข้อที่ ๑ อุตสาหะ คือ พระโพธิสัตว์เป็นผู้ประกอบไปด้วยความเพียรอันมั่นคงไม่ย่อท้อต่อความลำบาก ที่เกิดขึ้นในวัตร ปฏิบัติ ของตน เป็นผู้ซื้อตรงมั่นคงต่อเป้าหมายสูงสุด ด้วยความรักความปรารถนาต่อจุดมุ่งหมายสูงสุดคือพระโพธิญาณจึงทำให้พระ โพธิสัตว์เป็นผู้มีความอุตสาหะฝ่าฟันอุปสรรคต่าง ๆ ด้วยคุณธรรมเฉพาะตน ไม่มีจิตคิดสยบต่อมารคือกิเลสเป็นต้น อันเป็นความซื่อที่คอยยั่วยุหรือขัดขวางไม่ให้เป็นภัยความดีอย่างเต็มที่ เป็นผู้ข้ามพ้นปัญหาต่าง ๆ ด้วยความอุตสาหะยิ่ง และเพราะการจะบรรลุถึงความเป็นพระพุทธเจ้าเป็นสิ่งที่ได้โดยยากแต่หากพระโพธิสัตว์สามารถข้ามพ้นความยากลำบากนั้นไปได้ด้วยความมุ่งมั่นไม่ ยอมแพ้

พระโพธิสัตว์ก็สามารถบรรลุถึงความสำเร็จคือความเป็นพระพุทธเจ้าได้อย่างแน่นอน ดังคำอุปมาซึ่งแสดงให้เห็นถึงความยากลำบากในการที่จะได้บรรลุถึงพุทธภาวะที่ ปรากฏในอรรถกถาตอนหนึ่งที่ว่า ผู้ใดสามารถที่จะใช้กำลังแขนของตนว่ายข้ามห้วงแห่งจักรวาลทั้งสี่อันเป็นน้ำฝืนเดียวกันหมดแล้วถึงฝั่งได้ ผู้นั้นย่อมบรรลุถึงความเป็นพระพุทธเจ้าได้"

ข้อที่ ๒ อุมมังคะ คือ พระโพธิสัตว์เป็นผู้ประกอบไปด้วยปัญญา อันเชี่ยวชาญหาญกล้ารู้จักไตร่ตรองคิดหาเหตุผล อย่างรวดเร็วมีศักยภาพ ในการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นเฉพาะหน้าได้อย่างรวดเร็วและมีประสิทธิภาพที่ดี ตลอดทั้งรู้จักแยกแยะความดี ความชั่ว ว่าเป็นสิ่งที่ควรทำ ไม่ควรทำถ้าไม่ทำจะมีผลดี ชั่ว มากน้อยแค่ไหน ทำแล้วจะเกิดผลดี เลว ทั้งแก่ตนเอง และผู้อื่นอย่างไรโดยเฉพาะอย่างยิ่งเป็นผู้มีความกล้าหาญ ตัดสินปัญหา ที่คิดว่าจะเป็นประโยชน์แก่ผู้อื่นมากที่สุด

ข้อที่ ๓ อวัตถานะ คือ พระโพธิสัตว์เป็นผู้ประกอบไปด้วยพระอธิฐานอันมั่นคงไม่หวั่นไหว คือเป็นผู้มีจิตอันแน่วแน่มั่นคงในสิ่งที่กำลังกระทำ ไม่คิดละเลิกในสิ่งที่ทำเสียกลางคัน

ตราบไต่ที่ภารกิจอันนั้นยังไม่ถึงที่สุด คือ ความสำเร็จก็ไม่ละทิ้งให้เสียการ อธิษฐานธรรมนี้ย่อมมาพร้อมกับธรรมอีก ๓ ประการ คือ วิริยะ ขันติ และสัจจะ ทั้ง ๔ ประการนี้ เป็นธรรมะที่มีประกอบกันอยู่ เมื่อยกขึ้นข้อหนึ่งก็ย่อมมีอีก ๓ ข้อประกอบเสมอ เมื่อมีความตั้งมั่นในกิจอันใดอันหนึ่งอย่างมั่นคงแล้ว จำต้องกระทำด้วยความมีวิริยะ และอดทนทั้งอดทนต่อการกระทำกิจอันนั้นและอดทนต่อสิ่งยั่วต่าง ๆ ที่อาจเป็นตัวขัดขวางไม่ให้กิจที่กระทำดำเนินไปได้อย่างสะดวก สุดท้ายคือ มีความจริงใจที่จะกระทำกิจให้ลุล่วงจนถึงที่สุด กิจนั้นจึงจะสัมฤทธิ์ผลได้

ข้อที่ ๔ หิตจริยา คือ พระโพธิสัตว์เป็นผู้ประกอบด้วยเมตตาสัตว์เป็นเบื้องหน้า เป็นผู้ประพฤติประโยชน์ด้วยคำนึงถึงผู้อื่นเสมอโดยไม่เลือกชนิดผู้รับ ประโยชน์ พระโพธิสัตว์ ถือว่าการบำเพ็ญการช่วยเหลือแก่ผู้อื่นนั้นคือภารกิจที่ ต้องกระทำตามหน้าที่ คือเป็นการบำเพ็ญบารมีธรรม คุณลักษณะ ทั้ง ๔ ประการนี้ เป็นองค์ประกอบสำคัญในกระบวนการ การบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ เป็นการสละตนเองเพื่อประโยชน์สุขแก่ผู้อื่นทุกชีวิตอย่างเสมอหน้าเท่าเทียมกันเรื่อยไปจนกว่าจะบรรลุเป้าหมาย คือความบริบูรณ์ด้วยปัญญาอันเป็นโลกุตระสมบัติคือ พระสัพพัญญูญาณ ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิษฐาน เมตตา อุเบกขากระบวนการในการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ ระยะ เวลาแห่งการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ทุกองค์นั้นต้องใช้เวลาในการสั่งสมบารมีเพื่อให้เกิดความแก่กล้าเป็นเวลานาน กล่าวคือ ถ้ายังมีได้ถึงกำหนด ๔ อสงไขยแสนกัปหรือ ๘ อสงไขยแสนกัปหรือ ๑๖ อสงไขยแสนกัปอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว จะให้ทานอันยิ่งเหมือนด้วยทานของพระเวสสันดรทุก ๆ วัน ก็ดี จะบำเพ็ญพระบารมีอันยิ่งให้เสมอด้วยทานนั้นทุก ๆ วัน ก็ดี ด้วยหวังจะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าเร็ว ๆ นั้น ก็ไม่สำเร็จ อัน เปรียบเสมือนต้นไม้ต้นเล็กซึ่งยังไม่ถึงเวลาแห่งการผลิดอกออกผล ดังนั้น แม้บุคคลจะหมั่นบำรุงรักษาโดยการในบู้หรือพรวนดินให้มากสักเพียงใดก็ไม่เป็นผลสำเร็จ เพราะต้นไม้ต้นนั้นยังไม่มีภาวะแห่งความพร้อมที่จะออกผลในระหว่างนั้นพระโพธิสัตว์ต้องพบกับความยุ่งยากต่าง ๆ นานัปการซึ่งเปรียบเสมือนข้อทดสอบความมุ่งมั่นจริงใจในการปฏิบัติตัวอย่างหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงความมุ่งมั่นกล้าหาญของพระโพธิสัตว์ ต่อการไม่ยอมจำนนต่ออุปสรรคต่าง ๆ คือ การยอมสละได้แม้ที่สุด คือ ชีวิตดังคาถาบทหนึ่งมีความว่าพึง สละทรัพย์ เพราะเหตุแห่งอวัยวะอันประเสริฐ เมื่อจะรักษาชีวิต ก็พึงสละอวัยวะ นรชน เมื่อระลึกถึงธรรม ก็พึงสละทรัพย์ อวัยวะและชีวิตแม้ทั้งสิ้น^{๔๐}

สรุปได้ว่าการที่จะเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้นั้นในเบื้องต้นจะต้องบำเพ็ญบารมีเป็นพระโพธิสัตว์เสียก่อน เพราะการบำเพ็ญบารมีในแต่ละชาติของพระองค์จะช่วยในการเพิ่มพูนบารมีให้ค่อยเติมเต็มในสิ่งที่พระองค์ปรารถนาเอาไว้ บารมีที่เพิ่มขึ้น จะช่วยให้การเจริญความเป็นพระโพธิสัตว์ได้ง่าย ที่ว่ากว่าจะได้เป็นมนุษย์นั้นสุดแสนลำบาก พระองค์ก็เกิดเป็นสัตว์

^{๔๐} พุ.ชา. ทสก. (ไทย) ๒๘/๓๘๓/๑๐๗.

เดรัจฉานอยู่ไม่รู้ว่าก็ร้อยชาติพันชาติ พระองค์ใช้เวลาผ่านอุปสรรคอยู่มากมาย จึงบรรลุไปสู่หนทางแห่งพระโพธิสัตว์

๒.๖ สรุป

สรุปได้ว่าแนวคิดเรื่องบารมีของพระโพธิสัตว์ในชาดกของพระพุทธศาสนา ความหมายคำว่า “บารมี” คือความเป็นเลิศ เป็นที่สุดแห่งอภิญญา ความหมายของบารมีในคัมภีร์อุปทาน “บารมี” ที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธวงศ์ในคัมภีร์จริยาปิฎก นอกจากนี้ยังมีพระนิพนธ์และท่านผู้รู้อื่นๆ ได้กล่าวความหมายของบารมีไว้ เช่น “บารมี สันนิษฐานว่าออกจากศัพท์ ปรม แปลว่า คุณสมบัติ หรือปฏิบัติอันยอดเยี่ยม คำว่าบารมี ที่ปรากฏในพระไตรปิฎกนั้น ใช้ในความหมายคล้ายคลึงกันหมายถึงความเป็นเลิศ ลักษณะของบารมี คือ การมุ่งความช่วยเหลือผู้อื่นหรือสภาพที่ปรากฏคือ ความเป็นพระพุทธเจ้า และมีพื้นฐานคือ มหากรุณาหรือมีพื้นฐาน คือ ความกรุณาและอุบายโกศล การบำเพ็ญบารมีไว้ว่า ระดับการสร้างบารมีสามารถแบ่งเป็น ๒ ประเภท คือ (๑) ภูมิธรรมและ(๒) การปฏิบัติ ซึ่งในส่วนของชาดกถือเป็นเรื่องราวที่เกี่ยวกับการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ ที่ก่อนจะมาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า และในพระพุทธศาสนา ชาดก ถือว่าเป็นหนึ่งในคำสอนถูกจัดไว้ในส่วนของพระไตรปิฎกในขุททกนิกายชาดก มีจำนวนถึง ๕๕๐ เรื่อง ชาดกในพระพุทธศาสนาสามารถแบ่งออกได้เป็น ๓ ประเภท ได้แก่ (๑) นิบาตชาดก คือ ชาดกในพระไตรปิฎก อรรถกถาชาดก และฎีกาชาดก (๒) ปัญญาสาชาดก คือ ชาดกนอกนิบาต (๓) ชาดกมาลา ซึ่งการศึกษาชาดกนี้ก็เพื่อให้ทราบถึงองค์ประกอบและความสำคัญของชาดก เช่น ชาดกเป็นสื่อการสอนธรรมะ เพื่อศึกษาธรรมะด้วยความสนุกสนานเพลิดเพลิน และเพื่อแก้ความสงสัยของพุทธศาสนิกชนพระโพธิสัตว์ก็ได้แก่บุคคลที่ตั้งปณิธานจะบรรลุพระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ เป็นพระพุทธเจ้า เพื่อจะได้มีความสามารถเต็มที่ในการช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้พ้นจากห้วงแห่งความทุกข์ ดังนั้น การก้าวข้ามที่สำคัญที่สุด จึงเป็นการก้าวจากระดับของคนธรรมดาๆ เข้าสู่การเป็นพระโพธิสัตว์ในภูมิที่หนึ่ง หรือเข้าสู่การเป็นพระโสดาบัน และธรรมขั้นสูงต่อไป ลักษณะของโพธิสัตว์ ที่ปรากฏในชาดกนั้น มี ๒ ประเภท คือ (๑) พระโพธิสัตว์ที่บำเพ็ญบารมีโดยยังมิได้รับพุทธพยากรณ์เรียกว่า อนิยตโพธิสัตว์ (๒) พระโพธิสัตว์ที่บำเพ็ญบารมีโดยได้รับพุทธพยากรณ์แล้วเรียกว่า นิยตโพธิสัตว์ทั้งสองลักษณะเป็นการตั้งแนวคิดไว้กับโพธิญาณ โดยมีต้นแบบคือพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เพื่อเป็นการยึดเหนี่ยวจิตใจของตนเอง โดยตั้งมโนปณิธานไว้อย่างเด็ดเดี่ยวแล้วประพฤติปฏิบัติตามบารมีธรรมนั้นอย่างทุ่มเททั้งกายและใจเพื่อผลสำเร็จแห่งมโนปณิธานโดยผลของการปฏิบัติ คือ บารมีธรรมและคุณธรรมที่เพิ่มขึ้นและคุณธรรมที่ทำให้พระโพธิสัตว์ ก้าวไปสู่ความสำเร็จสูงสุด อุดมการณ์ของพระโพธิสัตว์ ทุกคนมีพุทธภาวะที่จะสามารถตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ การกระตุ้นพุทธภาวะนี้ให้ปรากฏได้จากประเด็นแรก คือ การเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตหรือจากประเด็นที่สองคือ ให้พ้นจากวัฏฏสงสาร สามารถทำให้เกิดพุทธภาวะได้ เป็นการสร้างอุดมการณ์โพธิสัตว์ ให้เกิดขึ้นในจิตสำนึก

ทำให้เกิดการแสวงหาการดับทุกข์ แต่อุดมการณ์เหล่านี้จะยังยืนยาวนานได้ขึ้นอยู่กับความมุ่งมั่นยึดถือในอุดมการณ์ ซึ่งนำไปสู่การพัฒนาภูมิธรรมของตนเองให้สูงขึ้น การที่จะเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้นั้นในเบื้องต้นจะต้องบำเพ็ญบารมีเป็นพระโพธิสัตว์เสียก่อนเพราะการบำเพ็ญบารมีในแต่ละชาติของพระองค์จะช่วยในการเพิ่มพูนบารมีให้ค่อยเติมเต็มในสิ่งที่พระองค์ปรารถนาเอาไว้ บารมีที่เพิ่มขึ้นนี้แหละจะช่วยให้การเจริญความเป็นพระโพธิสัตว์ได้ง่ายที่มากกว่าจะได้เป็นมนุษย์นั้นสุดแสนลำบาก พระองค์ก็เกิดเป็นสัตว์เดรัจฉานอยู่ไม่รู้ว่าก็ร้อยชาติพันชาติ พระองค์ใช้เวลาผ่านอุปสรรคอยู่มากมาย จึงบรรลุไปสู่หนทางแห่งพระโพธิสัตว์ผลแห่งการปฏิบัติตามทางแห่งพระโพธิสัตว์คือ ทานเพื่อกำจัดความตระหนี่ เพื่อให้มีความสุขทั้งชาตินี้และชาติหน้า มีทรัพย์มาก กำจัดกิเลสเพื่อเข้าความถึงพระนิพพานโดยง่าย